

СПРИЙНЯТТЯ ТЕКСТУ: ПЕРЕДУМОВИ, МЕХАНІЗМ, ШЛЯХИ ПОЛЕГШЕННЯ

Серед багатьох проблем, з якими стикається редактор, працюючи над текстом, чи не головна — сприяти тому, щоб текст був сприйнятий майбутнім читачем у повній відповідності з авторським задумом, тобто адекватно та максимально ефективно.

Об'єктивні передумови для розв'язання цієї проблеми є: уже під час створення текст орієнтований на читача, а будучи включеним у процес комунікації, тим більше розрахований на сприйняття його іншими людьми — читачами або слухачами.

Момент призначеності тексту певному чи уявному реципієнтові настільки важливий, що можна сміливо припустити: без подальшого сприйняття не було б і створення тексту. На це вказували О. М. Толстой [14], С. Я. Маршак [9], акад. М. В. Нечкіна [11], які з різним ступенем категоричності відстоювали право читача на «співтворчість» з автором художнього твору. Наведемо лише одну думку С. Я. Маршака: «Художник-автор бере на себе лише частину праці. Решту повинен доповнити своєю уявою художник-читач» [9, с. 87] (переклад тут і далі наш. — Н. З.).

Відзначимо, що сказане такою ж мірою торкається і спеціальної літератури: без творчої співдружності «автор — читач» немислимий жодний твір. «Будь-який доказ, — пише М. С. Глазман, досліджуючи праці з математики, — внутрішньо розрахований на ... співучасть того, хто сприймає. Він не може бути і не повинен бути абсолютно строгим... Він має бути орієнтований на здогадку читача, на його творчу активність» [4, с. 226].

Отже, з одного боку, є автор, який бажає поділитися з читачем своїми думками і переживаннями і якому потрібний цей читач — як співавтор і як «кінцевий пункт» його, авторських, устремлінь; з другого боку — діяльний, активний читач, котрий хоче сприймати, творити і тим самим допомагати авторові. Однак така «запланована» співтворчість насправді є лише однією з об'єктивних передумов того, що текст дійсно буде сприйнятий так, як того хоче автор.

Сприйняттю тексту сприяє також цільовий характер повідомлення (звичайно, можна говорити і про так зване «безцільне» мовлення, але безцільне воно лише при першому наближенні, — проаналізувавши глибше умови і характер спілкування, ми обов'язково виявимо якусь мету). Реалізація мети, якою б ця мета не була, завжди пов'язана з передачею певної інформації від свідомості того, хто пише (або говорить), до свідомості того, хто читає (або слухає).

В умовах людського спілкування засобом передачі інформації служить практична реалізація мови — мовлення. Саме мовлення робить передачу інформації можливою: на відміну від штучних мов та інших засобів фіксації інформації воно принципово доступ-

не широкому колу людей, що володіють мовою, тобто має універсальний характер.

І, нарешті, дуже важлива передумова сприйняття тексту полягає в тому, що воно (сприйняття) по суті ніколи не починається з нуля: завжди існує або ситуація, що тому сприяє, або спільний для автора і читача (слухача) досвід, або попереднє повідомлення, на якому будується новостворене.

Частина інформації, що міститься у реченні, не є новою. «Це та інформація, яку і той, хто говорить, і той, хто слухає, мають у своєму розпорядженні вже в момент проголошення речення. Ця спільна інформація є свого роду відправним пунктом, що базується на поняттях ... з якими може бути зв'язана нова інформація. Стара інформація може виявитися спільною внаслідок спільного оточення, в якому взаємодіють промовець і слухач. Часто вона ґрунтується на вже виголошених реченнях. У цьому випадку ми можемо сказати, що спільне оточення було створене лінгвістичним шляхом» [16, с. 241—242].

Отже, передумови сприйняття тексту, а точніше, того, що текст у принципі може бути сприйнятливий, є свідомо орієнтованість тексту на читача; цільовий характер повідомлення та наявність універсального носія інформації, що підлягає сприйняттю, тобто мовлення; існування «відправного пункту», спільного для автора та читача уже в момент створення повідомлення. Однак все це лише передумови, що ідеально «спрацьовують» при їх реалізації, на практиці ж вони використовуються з більшою чи меншою повнотою. Звідси — поява текстів, що погано сприймаються, або зовсім не сприймаються тими, для кого вони написані, а отже, ускладнення завдань редактора, який все ж повинний добитись того, щоб ці тексти сприймалися.

Ці завдання ускладнюються ще й тим, що текст не є ні ідеальним зліпком реальної дійсності, ні дзеркальним відображенням складних розумових процесів, що відбуваються при його створенні (хоча, безумовно, значна частина їх відбивається у тексті, більше того, сильно впливає на характер викладу, зумовлюючи його особливості) [7].

Текст, на думку Т. М. Дрідзе, це перш за все концепція, інформація про концепцію [5]. Саме таке трактування тексту пояснює дуже важливі моменти: по-перше, чому авторський задум, втілений у тексті, сприймається читачем лише приблизно адекватно (хоч і не виключені окремі «влучні попадання»)*; по-друге, чому той самий текст різними людьми сприймається по-різному; по-третє, що зумовлює труднощі сприйняття тексту, які всі ми більше чи менше відчуваємо на собі.

Річ у тім, що, будучи інформацією про концепцію, текст дає змогу варіювати при сприйнятті його змісту і словесної форми у межах концепції. При широті цих меж і недостатній виразності

* Щодо художньої літератури знаходимо ще більш категоричне твердження: «Однозначне декодування неможливе, як неможливий і повний збіг читачького сприйняття і авторського задуму» [13, с. 6].

авторської позиції задум автора і сприйняття читача можуть виявитися дуже віддаленими.

Крім того, концептуальність тексту сприяє відносній свободі виразу його змісту і — як наслідок — розмаїтості читачьких реакцій. Як зазначав Г. О. Винокур, «те ж саме можна сказати або написати по-різному. Зміст, думка можуть залишитися при цьому цілком незмінними, але зміниться тон і забарвлення самого викладу думки, а це, як відомо, суттєво впливає на сприйняття змісту і зумовлює різні форми реакції на почуте або прочитане» [3, с. 221]. Останнє стає зрозумілим, коли згадати, що сприйняття включає не лише мислення, але також уяву та почуття, а вони найсильніше впливають саме на естетичні й емоційні елементи виразу, причому відбувається це глибоко індивідуально.

Нарешті, виражаючи концепцію і створюючи таким чином простір для читачької уяви, текст примушує читача працювати*.

Використовуючи характеристику праці, дану К. Марксом (доцільна діяльність, або власне праця, предмет праці, засоби праці, результат), М. Д. Феллер розчленував на аналогічні компоненти процес читання, відвівши сприйняттю тексту роль доцільної діяльності: «... Доцільна діяльність адресата — сприйняття повідомлення, що вимагає доцільної волі, яка являється в увазі і тим більш необхідна, чим менше повідомлення захоплює одержувача своїм змістом і способом сприйняття, чим менше той, хто сприймає повідомлення, насолоджується грою інтелектуальних сил» [15, с. 14]. Тобто сприйняття тексту, не підкріплене інтересом до цього тексту, виявляється досить трудомістким. Між тим численні повідомлення людина читає з необхідності — інструкцію з експлуатації, правила техніки безпеки, підручник. А втім, і твори, до читання яких ми приступаємо зі свідомим інтересом (художня література, наукова публікація з теми нашого дослідження, науково-популярна книга з відомої серії), можуть сприйматися важко. Існують, отже, фактори, що гальмують сприйняття тексту незалежно від його характеру. Ці фактори (їх ми описуємо далі), на нашу думку, зумовлюють труднощі сприйняття, які можна назвати суб'єктивними, тобто такими, що виникають внаслідок різних помилок авторів при створенні текстів і неоднакових можливостей читачів при сприйнятті (на відміну від об'єктивних труднощів — таких, що впливають із самої природи створення тексту, його сприйняття і умов зустрічі читача з твором).

Суб'єктивні труднощі в принципі можна подолати під час редактування: ** досвідчений редактор, добре знайомий з колом май-

* Показова у цьому плані вже сама назва статті В. Ф. Асмуса — «Читання як труд і творчість», де широко аргументуються «трудові засади» читання [1].

** Ще Л. В. Щерба передбачив, за словами Ю. С. Степанова, «загальне тепер наукове положення: якщо не брати до уваги спостерігача, то у багатьох випадках вийде більше перекручення істини, ніж якщо врахувати індивідуальність спостерігача і зробити поправку на неї» [12, с. 284—285]. — саме врахування індивідуальності читача (усередненої для конкретного читачького кола) і поправка на неї становлять основний зміст літературної обробки тексту.

бутніх читачів, зможе з'ясувати, де і з яких причин авторський задум опиняється за межами читацького сприйняття.

Виділимо спочатку першу групу факторів, що діють при безпосередній роботі автора над текстом, але мають величезний вплив на майбутнє сприйняття:

1) неправильна установка, задана незалежно від тексту. О. В. Западним описаний такий випадок з оповіданням Аркадія Гайдара «Блакитна чашка» [6]: читацька адреса «для середнього віку», з якою вперше було надруковане оповідання, створила неправильну установку, що призвело до різко негативної реакції (згодом ця адреса була знята). Про необхідність особливої установки при читанні художньої літератури пише також В. Ф. Асмус: читач повинен ставитися до прочитаного не як до суцільної вигадки, а як до своєрідної дійсності, але при цьому усвідомлювати, що «показаний автором уривок життя не є все ж таки безпосереднє життя, а тільки його образ» [1, с. 37];

2) відсутність у автора чіткого уявлення про читача. Потрапляючи «не в ті руки», текст виявляється непотрібним, неінформативним, сприймається з великими, часом непереборними, труднощами. «З точки зору кожного адресата ... повідомлення може містити різну інформацію: нульову, якщо адресат не в стані зрозуміти повідомлення; велику, коли адресат достатньо підготовлений і, нарешті, нульову, коли адресат знайомий із змістом повідомлення» [17, с. 32].

Інша річ, коли автор свідомо «працює» на читача, добре знаючи його рівень і можливості. Наприклад, у передмові до «Еволюції фізики» (1938 р.) А. Ейнштейн і Л. Інфельд зізнаються: «Коли ми писали книгу, ми вели довгі дискусії про характер нашого ідеалізованого читача і сильно хвилювалися за нього. Ми надолужували повну відсутність у нього будь-яких конкретних відомостей з фізики і математики великим числом достоїнств. Ми вважали його зацікавленим у фізичних і філософських ідеях і були змушені захоплюватись тим терпінням, з яким він пробивався через менш цікаві і більш складні сторінки» [8, с. 264].

Другу групу складають фактори, що виявляються під час безпосереднього написання твору:

1) обмеженість творчих можливостей автора (явище не таке вже унікальне). Якщо автор — спеціаліст і зібраний ним матеріал необхідний для читача, то «врятувати» текст, полегшити його сприйняття можна лише вдавшись до літературного запису (звичайно його виконує професійний літератор чи журналіст). Інший (крайній) вихід полягає у відмові від послуг автора; це відхилення рукопису. Коли ж не зроблено ні першого, ні другого, на читача чекає тяжка і часто марна праця — читання тексту, що погано сприймається;

2) несинхронність розумової діяльності та її мовного оформлення. С. І. Бернштейн наводить таке спостереження: «Є люди, у яких процес мислення перебігає занадто повільно (і ця обставина аж ніяк не зв'язана з якістю їхньої розумової продукції); є люди, у яких слова не встигають за думкою: в одних мислення перебігає

надто швидко — ці люди звичайно мислять образами, що змінюються, не встигаючи втілитися у розгорнуту словесну форму; в інших надто повільно відбувається асоціація думки зі словом. — не цілком оформлена думка не одразу знаходить завершення у словесній оболонці» [2, с. 123];

3) активність творчого процесу. Перебуваючи у полоні творчих задумів, автор часто не замислюється над тим, наскільки зрозумілим і повним буде його твір. Існує навіть досить поширена серед людей пишучих думка: спочатку, і чим швидше, викласти принципово важливе, стрижневе, а вже потім опрацювати одержаний текст. Однак це не завжди легко: адже численні моменти, початково пропущені, пізніше можуть бути не відновлені, забуті. Знаючи про це і піклуючись про збереження структури тексту, багато авторів удаються до заздалегідь обміркованих і записаних планів. Причому йдеться не лише про наукові або інші спеціальні твори. Наприклад, велике значення попередніх планів визнавав і, більше того, відстоював О. С. Пушкін. Як пише дослідник процесів художньої творчості Б. С. Мейлах, «пушкінські плани — це не просто попередні намітки майбутнього твору, а досить суттєва фаза його створення» [10, с. 105]. У О. С. Пушкіна «прикладні вторгнення планування» у безпосередній хід творчого процесу не випадкові, а становлять фазу «мислительного випередження» [10, с. 115]. Зазначимо, що, на жаль, не всі автори наслідують класиків. Про це свідчать рукописи, в яких стихія творчого процесу руйнує структуру, призводить до пропусків та інших недоліків;

4) так звана інерція авторського письма, тобто виклад за звичкою, готовими фразами, що вже втратили семантичну наповненість і стали штампами. Природу цього явища, і саме з позицій розумової діяльності, а також шкідливість описав Л. В. Щерба: «Наша мова має величезний асортимент готових шаблонів, готових фраз і навіть готових думок». Внаслідок цього вона «часто допомагає нам не думати, мало того, вона частенько тиранічно заважає нам думати, тому що негайно підсовує нам поняття, що не відповідають більше дійсності, і загальні, трафаретні судження, які потребують ще діалектичної переробки» [18, с. 13].

Виділені фактори реалізуються у вигляді численних недоліків тексту, що, власне, і зумовлює труднощі його сприйняття. Назвемо основні типи цих недоліків:

1) нераціональна структура повідомлення — зайва розтягнутість або, навпаки, стислість окремих його частин; нелогічна послідовність структурних одиниць; непропорційність при описі однаково значущих елементів змісту; повтори вже сказаного або ж, навпаки, пропуски потрібного матеріалу, що позбавляє читача відтворити смисл, тощо;

2) невідповідний характеру видання і можливостям майбутніх читачів рівень інформативності тексту або так званої напруги викладу. Відомо, що невдалим є «воднянистий», малозмістовний текст, але не кращий і текст, перенасичений інформацією настільки, що стає неперетравним.

3) штампованість викладу. Шкідливість штампів, що спричинені, як уже зазначалось, інерцією авторського письма, відома кожному, хто працює з текстом;

4) емоційний перепад (своєрідні ножиці настрою): тон викладу не відповідає матеріалу чи не збігається з уявленням про емоційність викладеного. При цьому сприйняття тексту гальмується через перебудову власного емоційного ставлення до предмета повідомлення.

Як бачимо, і фактори, що ускладнюють сприйняття, і недоліки тексту, що виникають внаслідок реалізації цих факторів, досить численні та різноманітні. Однак знання природи перших і прийомів усунення других може суттєво полегшити редагування тексту, що в свою чергу дасть змогу оптимізувати виклад і — як результат — полегшить майбутнє сприйняття тексту читачем.

Список літератури: 1. *Асмус В. Ф.* Чтение как труд и творчество. — Вопросы литературы, 1961, № 2. 2. *Бернштейн С. И.* Языковая сторона радиолекции. — В кн.: Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. М.: Наука, 1972. 3. *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1959. 4. *Глазман М. С.* Научное творчество как диалог. — В кн.: Научное творчество. М.: Наука, 1969. 5. *Дридзе Т. М.* Язык информации и язык реципиента как факторы информационности. — В кн.: Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. М.: Наука, 1972. 6. *Западов А. В.* В глубине строки. О мастерстве читателя. — М.: Сов. писатель, 1975. 7. *Зелінська Н. В.* Залежність викладу від особливостей процесу створення тексту. — Поліграфія і видавнича справа, 1981, № 17. 8. *Кузнецов Б. Г.* Эйнштейн: Жизнь. Смерть. Бессмертие. — М.: Наука, 1972. 9. *Маршак С. Я.* Собр. соч. Т. 7. — М.: Худ. литература, 1971. 10. *Мейлах Б. С.* Талант писателя и процесс творчества. — Л.: Сов. писатель, 1969. 11. *Нечкина М. В.* Функция художественного образа в историческом процессе. — В кн.: Содружество наук и тайны творчества. М.: Искусство, 1968. 12. *Степанов Ю. С.* Французская стилистика. — М.: Высшая школа, 1965. 13. *Стиль и контекст.* — Л., 1972. 14. *Толстой А. Н.* Полн. собр. соч. Т. 10. — М.: Гослитиздат, 1947. 15. *Феллер М. Д.* Эффективность сообщения и литературный аспект редактирования. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1978. 16. *Чейф Уоллес Л.* Значение и структура языка. — М.: Прогресс, 1975. 17. *Шрейдер Ю. А.* Логика знаковых систем. — М.: Знание, 1974. 18. *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1957.

Preconditions and mechanism of apprehension of a text are considered; the objective and subjective factors hindering this process are singled out.

The groups of shortcomings in a text as a result of the factors spoken about are described.

The examples from original manuscripts and possible variants of their corrections are given to illustrate this.

Стаття надійшла в редколегію 03. 02. 81